SHARQ MUTAFAKKIRLARINING IJTIMOIY-FALSAFIY QARASHLARI (AL-FARG‘ONIY)

Tagayeva Dinara
Alisher Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti universiteti
1-kurs bakalavr talabasi.
tagayevadinara6@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24258252

Annotatsiya. *Ushbu tezisda IX asrda yashagan Farg‘onalik olim Ahmad al-Farg‘oniy (Alfraganus)ning ijtimoiy-falsafiy qarashlari uning “Samoviy harakatlar va yulduzlar ilmining umumiy qoidalari kitobi” asari hamda amaliy faoliyati asosida tahlil qilinadi. Olim ijtimoiy falsafaga oid alohida risola yozmagan, shu sababli uning qarashlari to‘rt yo‘nalishda aniqlanadi: ilmning jamiyat ehtiyojiga xizmati, bilimni keng o‘quvchiga yetkazish, ilmiy qoidalarni kuzatuv orqali tekshirish va xalqlar o‘rtasida bilim almashinuvi. Tadqiqot natijasida al-Farg‘oniy ilmni jamiyat uchun foydali bo‘lishi lozim bo‘lgan bilim deb hisoblagani dalillar bilan ko‘rsatildi.*

Kalit so‘zlar: *al-Farg‘oniy, Alfraganus, Sharq mutafakkirlari, ijtimoiy falsafa, ratsionalizm, ma’rifatparvarlik, “Astronomiya asoslari”, Bayt al-hikma, madaniyatlararo muloqot.*

Kirish. IX–XII asrlar Sharqda ilm-fan va falsafa yuksalgan davr bo‘lib, bu jarayonda Movarounnahr va Xuroson olimlari hal qiluvchi rol o‘ynadi. Muhammad al-Xorazmiy (taxminan 780–850), Ahmad al-Farg‘oniy (IX asr), Abu Nasr al-Farobiy (taxminan 873–950), Abu Rayhon Beruniy (973–1048) va Abu Ali ibn Sino (980–1037) bu davrning eng yirik namoyandalaridir.

Ularning ijtimoiy-falsafiy qarashlari jamiyat, davlat, baxt-saodat, bilim va axloq masalalarini o‘z ichiga oladi.

Al-Farobiy (“Fozil odamlar shahri”) va Beruniy (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”) qarashlari nisbatan chuqur o‘rganilgan. Al-Farg‘oniy esa asosan astronom va matematik sifatida tanilgan, uning ijtimoiy-falsafiy merosi tizimlashtirilmagan. Mazkur tezisning maqsadi — al-Farg‘oniy faoliyati va asarlari asosida uning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini aniqlash. Vazifalari: olimning hayoti va ilmiy muhitini o‘rganish; ilmning jamiyatdagi vazifasi haqidagi qarashlarini tahlil qilish; uning qarashlarini al-Farobiy va Beruniy g‘oyalari bilan qiyoslash.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot manbalari ikki guruhga bo‘lindi.

Birlamchi manbalar: al-Farg‘oniy asarining Sevilyalik Ioann lotin tarjimasi (Nyurnberg nashri, 1537) [1]; al-Farobiyning “Fozil odamlar shahri” [5] va Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarlari [6]. Ikkilamchi manbalar: G.P. Matvievskaya va B.A. Rozenfel’dning uch jildli “O‘rta asr musulmon matematiklari va astronomlari” kitobi (Moskva, 1983), olim hayoti va asarlari haqidagi ma’lumotlar uchun [2]; D. Gutasning “Yunon tafakkuri, arab madaniyati” kitobi (London, 1998), Bag‘doddagi tarjima harakati va uning davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi uchun [3]; S.F. Starrning “Yo‘qotilgan ma’rifat” kitobi (Prinston, 2013), Markaziy Osiyo olimlarining Abbosiylar davri ilmidagi o‘rni uchun [4].

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy usul va matn tahlili qo‘llanildi. Al-Farg‘oniyning ijtimoiy falsafaga bag‘ishlangan alohida asari ma’lum emas, shuning uchun uning qarashlari asarlarining tuzilishi, maqsadi va olim bajargan amaliy ishlar asosida aniqlandi.

Muhokama va natijalar. 1. Hayoti va ilmiy muhiti. Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg‘oniy Farg‘ona vodiysida tug‘ilgan; o‘rta asr lotin manbalarida u Alfraganus nomi bilan mashhur. U xalifa al-Ma’mun (813–833) davrida Bag‘dodda saroy astronomlaridan biri sifatida ishlagan. Asosiy asarini al-Ma’mun vafotidan (833) keyin va 857-yilgacha yozgan. Xalifa al-Mutavakkil topshirig‘i bilan Misrga yuborilib, Fustat (hozirgi Qohira) yaqinidagi Ravda orolida Nil suvi sathini o‘lchaydigan “Yangi miqyos” inshootining qurilishiga rahbarlik qilgan; inshoot 861-yilda, al-Mutavakkil vafot etgan yili tugallangan. Nil toshqinining sathi hosil miqdorini va undan olinadigan soliqni oldindan baholashga imkon berardi, shuning uchun bu inshoot dehqonchilik va davlat xazinasi uchun amaliy ahamiyatga ega edi. Al-Farg‘oniy 861-yildan keyin Misrda vafot etgan.

2. Ilm — jamiyat ehtiyojiga xizmat. Al-Farg‘oniyning asosiy asari “Kitob fi javomi’ ilm an-nujum” (“O‘ttiz fasl”) Ptolemeyning “Almagest” asarining matematik isbotlarsiz, bayon usuli tushunarli qisqa shakli bo‘lib, 30 bobdan iborat. Asarning birinchi bobi “Almagest”da yo‘q: unda arablar, suriyaliklar, rimliklar, forslar va misrliklar yil hisobi, ularning oy va kun nomlari hamda taqvimlar orasidagi farqlar keltirilgan. Turli xalqlar yashagan xalifalikda bu ma’lumot sanalarni bir hisobdan boshqasiga o‘tkazish uchun zarur edi. 6–9-boblarda aholi yashaydigan yer qismi, yetti iqlim va mashhur mamlakat hamda shaharlar tavsiflangan; 8-bobda al-Ma’mun davrida o‘tkazilgan o‘lchovlar natijasi berilgan: Yer meridianining bir darajasi 56⅔ mil, aylanasi 20 400 mil, diametri taxminan 6500 mil. 21–22-boblarda sayyoralargacha bo‘lgan masofa va ularning o‘lchamlari Yer bilan solishtirib hisoblangan, holbuki Ptolemey faqat Quyosh va Oyning masofasini va o‘lchamini bergan edi. Olim soat va asbob yasash amaliyotiga ham yozma qo‘llanma qoldirgan: quyosh soatlari yasash kitobi va astrolyabiya yasash risolasi. Astrolyabiya risolasi o‘sha davrda tarqalgan noto‘g‘ri yasash usullarini tuzatish uchun yozilgan. Ko‘rinadiki, al-Farg‘oniy ilmni mavhum mulohaza emas, vaqtni hisoblash, yer o‘lchash, taqvim va qurilish kabi jamiyat ishlarida qo‘llanadigan bilim deb tushungan. Amaliy ishning mas’uliyati ham uning faoliyatida ko‘rinadi: Samarrodagi al-Ja’fariya kanalini loyihalashda xatoga yo‘l qo‘ygani, kanal boshi qolgan qismidan chuqurroq qazilgani sababli suv yetarli oqmagani haqida manbalarda ma’lumot bor.

3. Ratsionalizm va olam tartibi. Al-Farg‘oniy samoviy jismlar harakatini kuzatuv va hisob-kitob bilan tushuntiradi. Ekliptika qiyaligi misolida bu aniq ko‘rinadi: Ptolemey uni 23°51′ deb olgan, al-Ma’mun astronomlari 23°35′ deb aniqlagan, al-Farg‘oniy esa astrolyabiya risolasida 857–858-yillardagi o‘z kuzatuvi natijasini — 23°33′ni keltirgan. Demak, u eski mualliflar qiymatini obro‘ bilan emas, yangi kuzatuv bilan solishtirgan. Shuningdek, u Ptolemey asaridagi Venera va Quyosh sferalari orasidagi bo‘shliqni qoldirmagan. Bu yondashuvdan ijtimoiy xulosa kelib chiqadi: bilimning mezoni — kuzatuv va hisob, u qanday kishidan eshitilgani emas.

4. Madaniyatlararo bilim almashinuvi. Al-Farg‘oniy asari Bag‘dodda yunon ilmini arab tilida bayon qilish harakati doirasida vujudga keldi; bu harakatni Abbosiy xalifalar davlat darajasida qo‘llab-quvvatlagan. Markaziy Osiyo olimlari bu jarayonda faol ishtirok etgan. Asar XII asrda Sevilyalik Ioann (1135) va Kremonalik Gerardo (1175-yilgacha) tomonidan lotin tiliga tarjima qilindi, Yakob Anatoli ibroniy tiliga o‘girdi; lotin matni Ferrarada (1493), Nyurnbergda (1537), Parijda (1546) bosildi, Yakob Gol’yus esa 1669-yilda Amsterdamda arabcha matnni lotincha tarjima bilan nashr etdi. Dante “Yangi hayot” va “Ziyofat” asarlaridagi astronomik bilimlarni Gerardo tarjimasi orqali shu kitobdan olgan.

Kolumb esa sayohatini rejalashtirishda al-Farg‘oniyning bir daraja uchun 56⅔ mil degan qiymatiga tayangan, ammo uni arab milida emas, qisqaroq mil birligida hisoblab, Yer o‘lchamini kichik baholagan va Ovrupodan Osiyogacha bo‘lgan masofani qisqa deb o‘ylagan. Bu holat bilim bir madaniyatdan boshqasiga o‘tganda o‘lchov birliklarini to‘g‘ri tushunish nechog‘li muhimligini ko‘rsatadi.

5. Qiyosiy tahlil. Al-Farobiy “Fozil odamlar shahri”da baxt-saodatga bilim va fazilat orqali erishilishini, shahar rahbari esa hikmat egasi bo‘lishi lozimligini asoslagan. Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”da forslar, sogdiylar, xorazmiylar, yahudiylar, nasroniylar va arablarning taqvimlari hamda bayramlarini bir-biri bilan qiyoslab, ularni xolis bayon etgan. Al-Farg‘oniy bu ikki mutafakkirdan farq qilib, jamiyat nazariyasini yozmagan; uning hissasi ilmni jamiyat ehtiyojiga xizmat qildirishning amaliy namunasidir. Beruniydan taxminan 150 yil oldin u “O‘ttiz fasl”ning birinchi bobida besh xalq taqvimini qiyoslagan, Misrdagi qurilish bilan esa ilmiy hisobni davlat va dehqonchilik ehtiyojiga tatbiq etgan. Shu tariqa uning faoliyati al-Farobiyning “ilm — jamiyat farovonligi uchun” g‘oyasini amalda, Beruniyning xalqlar taqvimini qiyoslash usulini esa tarixiy jihatdan oldindan namoyon etadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari al-Farg‘oniy ijtimoiy falsafaga alohida asar bag‘ishlamagan bo‘lsa-da, uning asarlari va amaliy ishlarida aniq qarashlar ifodalanganini ko‘rsatdi. Birinchidan, olim ilmni taqvim, yer o‘lchash, vaqt hisobi va qurilish kabi jamiyat ehtiyojlariga xizmat qiladigan bilim deb tushungan. Ikkinchidan, murakkab ilmiy matnni isbotlarsiz, tushunarli shaklda bayon qilib, bilimni keng doiraga yetkazgan. Uchinchidan, ilmiy qiymatlarni obro‘ga emas, kuzatuv va hisobga tayanib tekshirgan. To‘rtinchidan, uning asari yunon, arab, ibroniy va lotin tillari orqali turli xalqlarni bir ilmiy an’anaga bog‘lagan. Bu qarashlar Sharq Uyg‘onish davrining ma’rifatparvarlik ruhi bilan hamohangdir. Al-Farg‘oniy merosini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan o‘rganish O‘zbekiston ilmiy tafakkuri tarixini chuqurroq anglashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alfraganus. Brevis ac perutilis compilatio... Alfragani astronomorum peritissimi totam astronomiam continens. Nuremberg: Johann Petreius, 1537.
2. Matvievskaya G.P., Rozenfel’d B.A. Matematiki i astronomy musulmanskogo srednevekov’ya i ikh trudy (VIII–XVII vv.). T. 1–3. Moskva: Nauka, 1983.
3. Gutas D. Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ‘Abbasid Society. London: Routledge, 1998.
4. Starr S.F. Lost Enlightenment: Central Asia’s Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane. Princeton: Princeton University Press, 2013.
5. Abu Nasr al-Farobiy. Fozil odamlar shahri. Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
6. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar, 1-jild. Toshkent: Fan, 1968.